

BALTI RIIKIDE KÜSIMUS LIITLASRIIKIDE SUHETES, 1941–1942 (I)

Kaarel Piirimäe

Eesti välispoliitikat Teise maailmasõja ajal, mil Eesti valitsuse tegevus oli okupatsioonide tõttu takistatud, pole ajalookirjutuses palju käsitletud. Piisavalt ei ole ka uuritud Eesti, Läti ja Leedu tuleviku üle peetud arutelusid riikide pealinnades, kellest Balti riikide saatus kõige enam sõltus. Eesti ajaloolastest on Vahur Made puudutanud Balti küsimust Teise maailmasõja ajal Rahvasteliiduga seotud probleemide kontekstis, mis on võimaldanud üsnagi tabavalt avada mõne suurriigi, eriti Suurbritannia suhtumist.¹ Eestis on üldiselt juurdunud teadmine, et kolme liitlase, Ameerika Ühendriikide, Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahelistel konverentsidel Teheranis 1943. ning Jaltas 1945. aastal võtsid lääneliitlased hoiaku, mis viis vaikivale leppimisele Nõukogude okupatsiooniga Eestis, Lätis ja Leedus. Ameerika Ühendriigid on kaudselt süüd tunnistanud, kui 7. mail 2005 Riia peetud kõnes lausus President George Bush, et Jalta kokkulepped järgisid Müncheni ja Molotov-Ribbentropi paktide ebaõiglast traditsiooni.²

Vähem teatakse Eestis, kuidas kujunes välja “kolme suure” poliitika Balti küsimuses, mille tulemusena Eesti, Läti ja Leedu pärast sõja lõppu taasanekteeeriti. Just Balti küsimuse puhul näib, et olulisemad otsused langetati Hitleri-vastase koalitsiooni tekkimise esimese aasta jooksul, mis ühtlasi selgitab ka, miks Teheranis ja Jaltas Balti riikide tulevikku ametlikult ei arutatudki. Seepärast on ülioluline täpselt tunda mehhanisme, kuidas suur kolmik tekkis ning milline oli Balti küsimuse roll uue koalitsiooni väljakujunemise algusperioodil. Eesti, Läti ja Leedu üle peetud vaidlused olid esimeseks selgeks märgiks sellest, millised ohud võivad ähvardavad uute liitlaste vahelist sõprust ning väljavaadet koostöökis sõjajärgses maailmas. Seejuures ei avanud probleem mitte vaid lääneliit-

¹ Vahur Made, *Külalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946* (Tartu, 1999), 272–282.

² *President discusses freedom and democracy in Latvia*, The White House, 7.05.2005, <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/05/20050507-8.html>> (18.19.2006)

laste ja Nõukogude Liidu, vaid ka Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide vahelisi erimeelsusi.

Artikkel käsitleb Balti küsimuse esilekerkimist 1941. aasta lõpus ning probleemi üle peetud vaidlusi 1942. aasta maikuuni. Käsitluse keskmeks võib pidada Suurbritannias aset leidnud debatti, milles vaeti suhteid Nõukogude Liiduga ning seda, millise positsiooni peaks London võtma Nõukogude territoriaalsete ambitsioonide suhtes. Niisiis on põhitähelepanu Briti-Nõukogude suhetel ning Ameerika Ühendriikide roll, eriti USA-Nõukogude Liidu telg, jääb antud artiklis pisut tahaplaanile. Kolme suurriigi kõrval käsitletakse ka suuruselt neljanda liitlase Poola osa Balti küsimuse lahendamisel.

Lisaks liitlastevaheliste suhete avamisele kõnetab Balti küsimus mitmeid olulisi teemasid, mis loodetavasti avardavad meie arusaamu Teisest maailmasõjast laiemalt. Nii toob käesolev artikkel esile olulisi aspekte peamiste liitlaste sõjaeesmärkidest. Ennekõike võimaldab Balti küsimus analüüsida, millisena kujutlesid nende riikide juhtpoliitikud ette tulevast Euroopat ning, täpsemini, millist rolli nähti sõjajärgses Euroopas ette väikeriikidele nagu Eesti, Läti ja Leedu.³ Loomulikult ei saa me eeldada, et sõjas olevad riigid langetavad otsuseid üksnes oma parimaid soove arvesse võttes. Sõja hädaohud sunnivad poliitikuid tegema raskeid kompromisse ideaalide ehk moraalsete väärtuste ning riigi esmaste huvide ehk reaalspoliitiliste kaalutluste vahel. Balti küsimus on heaks aineseks, mille abil uurida, kuidas valitsused taoliste dilemmaade ees seistes käituvad.

Ajaloolased, kes uurivad rahvusvahelisi suhteid Teise maailmasõja ajal külma sõja perspektiivist, on ennekõike olnud huvitatud liitlastevahelistest vaidlustest Poola küsimuse üle.⁴ Vähem on pööratud tähelepanu Balti riikide probleemile, mis oli komistuskiviks liitlastevahelise üksmeele tekkimisele veel enne, kui Poola probleem täie teravusega esile kerkis. Ometi tajusid kaasaegsed selgelt Balti küsimuse olulisust. Nii kommenteeris USA aseriigisekretär Sumner Welles 1942. aasta veebruaris, et Balti küsimus on kõige olulisem poliitiline probleem, mis oli Briti ja Ameerika suhetes esile

³ Väikeriikide rollist enne sõda vt: Ger van Roon, *Small states in years of depression: the Oslo Alliance, 1930–1940* (Assen, 1989). Neutraalsete riikide osast Teises maailmasõjas vt: *European neutrals and non-belligerents during the Second World War*, ed. by Neville Wylie (Cambridge, 2002). Kahjuks pole kogumikus käsitletud samuti neutraalseid Balti riike.

⁴ Vt kokkuvõtet: Sergei Kudryashov, "Diplomatic prelude: Stalin, the Allies and Poland", *Stalinism in Poland, 1944–1956*, ed. by A. Kemp-Welch (London, New York, 1999), 25–40.

kerkinud sõja algusest peale (s.o 1939. aastast).⁵ Mõni ajaloolane on Balti probleemi siiski märganud.⁶ Steven Merritt Miner on märkinud, et diplomaatilised, poliitilised ja moraalsed küsimused, mis kerkisid üles Poola eest peetud lahingutes, olid esil juba ka vaidlustes Balti riikide saatuse üle.⁷ Siiski pole ajaloolased tähele pannud, et Balti ja Poola küsimused põimusid 1942. aasta esimesel poolel sedavõrd, et tekib kahtlus, kas neid on üldse otstarbekas eraldada. Põhiolemuses oli tegu ühe ja sama küsimusega, sest mõlemad puudutasid Molotov-Ribbentropi pakti ja MRP-järgse Nõukogude välispoliitika tagajärjel tekkinud probleeme. Ennekõike oli küsimus selles, kui legitiimseks saab pidada Nõukogude välispoliitika mõningaid samme ajavahemikus 1939–41, mil Moskva tegi Euroopa jagamisel koostööd Berliiniga.

On mõneti imeks pandav, et historiograafias pole Balti ja Poola küsimusi seni koos käsitletud, kuigi leidub hulgaliselt tõendeid sellest, kui aktiivselt Poola eksiilvalitsus Balti riikide probleemiga tegeles. Poola välisminister Krahv Edward Raczyński ütles Briti välisministrile Anthony Edenile isegi, et “Poola valitsus peab Balti riikide ja Bukovina tulevikku praktiliselt niisama tähtsaks kui Poola enda tulevikku”.⁸ Sellele vaatamata ei käsitle isegi uurimused Poola sõjaaegsest diplomaatiast Poola aktsioone Balti riikide toetuseks.⁹ Käesolev kirjutis püüab seda lünka täita, käsitledes Poola diplomaatiat Balti küsimuses liitlastevaheliste suhete kontekstis. Poola eksiilvalitsuse poliitikat aitavad avada Sikorski instituudi avaldatud dokumendid Poola-Nõukogude Liidu suhetest.¹⁰

Senise historiograafia vajakajäämine on ka Balti riikide perspektiivi puudumine. Seda puudujääki aitavad korvata Eesti suursaatkonna Londo-

⁵ Welles' conversation with Halifax, 18.2.42, U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States* (Washington, D.C., 1953-) (edaspidi FRUS), 1942, vol. 3, 519.

⁶ David Kirby, “Morality or expediency? The Baltic question in British-Soviet relations, 1941–1942”, V. Stanley Vardis, Romuald J. Misiunas, *The Baltic states in peace and war, 1917–1945* (Pennsylvania, 1978), 159–172; Antonijs Zunda, “The Baltic States and Great Britain during the Second World War”, *Britain and the Baltic: studies in commercial, political and cultural relations 1500–2000*, ed. by Patrick Salmon, Tony Barrow (Sunderland, 2003), 267–292; Steven Merritt Miner, *Between Churchill and Stalin: the Soviet Union, Great Britain, and the origins of the Grand Alliance* (Chapel Hill, 1988), 8.

⁷ Miner, *Between Churchill and Stalin*, 8. Ka Elizabeth Barker on täheldanud, et Balti küsimus mõjutas Poola üle peetud vaidluste tulemust: Elizabeth Barker, *Churchill and Eden at war* (London, 1978), 244jj.

⁸ Eden to Dormer, 10.4.42, Foreign Office (edaspidi FO) 954/19B, The National Archives (edaspidi TNA).

⁹ Vt nt: Anita J. Prażmowska, *Britain and Poland, 1939–1943: the betrayed ally* (Cambridge, 1995).

¹⁰ Instytut Historyczny imienia Generała Sikorskiego, *Documents on Polish-Soviet relations, 1939–1945*, vol. 1 (London, 1961).

nis dokumendid, mida seni pole ajaloolased kasutanud.¹¹ Arhiiv sisaldab August Torma (maikuuni 1940 August Schmidt¹²), Eesti saadiku Londonis 1934–71, korrespondentsi Briti välisministeeriumiga, konsultatsioone Briti poliitikute, ajakirjanike ja teistega, kirjavahetust teiste Eesti saatkondadega, ajakirjanduse väljalõikeid jms. Käesoleva teema seisukohast on väärtuslikem osa Torma kirjavahetus Eesti diplomaatidega Ameerika Ühendriikides, peakonsuli kohusetäitja Johannes Kaiviga, ning Eesti endise välisministri Kaarel Robert Pustaga, kes tegutses konsulaadi nõunikuna.¹³ Saatkonnad Washingtonis ja Londonis olid kõige olulisemad Eesti Vabariigi tunnustatud esindused vabas maailmas ning informatsiooni vahetamine ja tegevuse kooskõlastamine kahe suurriigi pealinnades oli äärmiselt oluline. Kasutatud on ka Eesti Vabariigi peakonsulaadi New Yorgis arhiivi¹⁴ ning Johannes Kaivi¹⁵ ja Kaarel Robert Pusta isiklike arhiive.¹⁶

Artiklis on kasutatud ka Briti arhiivides leiduvaid allikaid Suurbritannia poliitika kohta, millest olulisemaid on välisminister Anthony Edeni dokumendid, eriti need, mis puudutavad Briti suhteid Nõukogude Liidu ja Poolaga.¹⁷ Lisaks on kasutatud välisministeeriumi otseselt Balti riikide küsimust puudutavaid dokumente ning Sõjakabineti (*War Cabinet*) materjale.¹⁸ Peaminister Churchilli seisukohtadele aidavad valgust heita peaministri dokumendid, mis asuvad Churchilli arhiivis Cambridge'is.¹⁹ USA Balti-poliitika käsitlemisel toetutakse dokumentidele, mida avaldab Ameerika riigidepartemang seerias *Foreign Relations of the United States*.²⁰ Lisaks arhiiviallikatele on abiks Briti poliitikute ja ametnike mäles-

¹¹ Eesti Saatkond Londonis 1919 ja 1924–1989 (edaspidi ESL). Seda arhiivi pole seni täielikult korrastatud, mistõttu viitan dokumendi lühipealkirja ja kuupäeva järgi. Arhiiv asub hetkel Eesti Vabariigi Välisministeeriumis.

¹² Eero Medijainen, *Saadiku saatus: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940* (Tallinn, 1997), 136.

¹³ Sidepidamine polnud alati lihtne, sest kirjad olid tihti teel rohkem kui kuu aega. Kuni USA sõttaastumiseni sai Torma saata kirju neutraalse USA kaudu ka Eesti diplomaatidele Rootsis ja Soomes. Taolisi kirju tsiteeritakse samuti.

¹⁴ Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. 1608.

¹⁵ ERA, f. 9619. Kollektioonis on muuhulgas Kaivi väga huvitavad päevikukatked.

¹⁶ ERA, f. 1622. Eriti põnevaks materjaliks on Pusta avaldamata mälestused.

¹⁷ Need leiduvad kollektsioonis FO 954 (TNA).

¹⁸ Välisministeeriumi dokumendid on seeriast FO 371 ja Sõjakabineti dokumendid seeriast CAB 65 ja CAB 66 (TNA).

¹⁹ Kasutatud on seeriaid PREM 3 ja PREM 4, Churchill Archives Centre, Cambridge (edaspidi CAC).

²⁰ U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States* (Washington, D.C., 1953-) (edaspidi FRUS).

tused ning päevikud, näiteks Anthony Edeni mälestused *The reckoning*,²¹ Churchilli *The Second World War*,²² *Foreign Office*'i kantsleri (*permanent under-secretary*) Alexander Cadogani²³ ja Edeni erasekretäri Oliver Harvey²⁴ päevikud.

Nõukogude Liidu sõjajeesmärgid

1941. aasta detsembrikuus sõitis Briti välisminister Anthony Eden Moskvasse, et arutada Nõukogude Liidu juhtkonnaga sõjalise liidulepingu sõlmimist kahe maa vahel. Kohe läbirääkimiste algul tõstatas Stalin inglaste suureks üllatuseks jõuliselt Nõukogude Liidu läänepiiri küsimuse, teatades, et enne sõjalise lepingu sõlmimist peab Suurbritannia tunnistama Eesti, Läti, Leedu, Bessaraabia ja Bukovina kuulumist Nõukogude Liidu koosseisu. Näib, et kõige viljakam viis selgitada Nõukogude Liidu nõudmisi on analüüsida neid esiteks Nõukogude pikaajaliste eesmärkide ja teiseks Nõukogude diplomaatia eripärade valguses.

Enamik ajaloolasi rõhutab järjepidevust Stalini sõjajeesmärkides.²⁵ Vojtech Mastny märgib seejuures, et ajavahemik 1939. aasta augustikuust 1942. aasta juunikuuni oli Nõukogude välispoliitikale oluliseks kujunemisperioodiks: “koostöös ja konkurentsisis loomulähedase natsliku rivaa- luga sõnastas Stalin oma poliitika peamised eesmärgid Euroopas ning töötas välja meetodid nende saavutamiseks”.²⁶ Mastny nendib, et Stalini eesmärgid ja meetodid edaspidi põhimõtteliselt ei muutunud. Enamgi veel, “natside reetlikkus täitis Stalini erakordse tungiga õigustada tagant- järele ekspansionistlikku poliitikat, mida ta oli alustanud katkenud koos- töö ajal Saksa diktaatoriga”.²⁷ Siinkohal tuleb ka märkida, et 1939. aasta

²¹ Anthony Eden, *The reckoning* (London, 1965).

²² Winston Churchill, *The Second World War* (London, 1949–1954). Põhjaliku uurimuse Churchilli teosest on kirjutanud David Reynolds, *In command of history: Churchill fighting and writing the Second World War* (London, 2005).

²³ Cadogan, Alexander, *The diaries of Sir Alexander Cadogan, O.M., 1938–1945*, ed. by David Dilks (London, 1971).

²⁴ Oliver Harvey, *The war diaries of Oliver Harvey*, ed. by John Harvey (London, 1978).

²⁵ A. Rieber on täheldanud, et kuigi Saksa invasioon 1941. aasta juunikuus tõi kaasa liitlassuhete ümbermängimise, Stalini pikaajalised eesmärgid oluliselt ei muutunud. Alfred Rieber, “Stalin as foreign policy-maker: avoiding war, 1927–1953”, *Stalin: a new history*, ed. by Sarah Davies and James Harris (Cambridge, 2005), 140–158. Sarnaselt Rieberiga väidab V. Mastny, et Nõukogude eesmärgid kandusid Hitleri-Stalini pakti ajast üle järgmisse perioodi. Vojtech Mastny, *Russia's road to the Cold War; diplomacy, warfare, and the politics of communism, 1941–1945* (New York, Guildford, 1979), 34–35.

²⁶ Mastny, *Russia's road*, 34–35.

²⁷ Samas, 307–308.

augustis otsustas Stalin peaaegu ainuisikuliselt koostöö kasuks Hitleriga, seades ülejäänud poliitbüroo liikmed lihtsalt faktide ette²⁸ ning 22. juuni järel ta nähtavasti tajus täiesti selgelt oma isiklikku vastutust katastroofi ees.²⁹ See oli täiendav põhjus, miks Stalinil oli nõnda raske tunnistada 1939.–41. aastatel viljeletud välispoliitika läbikukkumist – ent just seda territoriaalsetest võitudest loobumine oleks tähendanud.

Laiemalt vaadates on küsimus Nõukogude Liidu eesmärkidest ühtlasi küsimus stalinismi olemusest ning selle kohta on mõistagi välja pakutud väga mitmesuguseid teooriaid. Küllaltki tabavalt on Nõukogude Liidu välispoliitikat suutnud kirjeldada Vladislav Zubok ja Konstantin Plešakov mõiste kaudu “revolutsioonilis-imperiaalne paradigma”.³⁰ Selle all mõistavad nad teatavat kombinatsiooni traditsioonilisest Vene messianismist ja marksistlikust ideoloogiast, mis väljendus näiteks selles, et Stalin ei kujutlenud end mitte ainult uue, kommunistliku impeeriumi rajajana, vaid ka tsaari-Vene impeeriumi pärijana ja taastajana. Nii oli Kremli juhtkonna olulisemaid sõjaeesmärke tagasi võita keisririigi endised provintsid Soome, Balti riigid, Poola ja Bessaraabia.³¹ Samas on arvatavasti õigus ka David J. Dallinil, kes märgib, et Nõukogude imperialismi sarnasus tsaari-Vene imperialismiga ei tulenenud mitte niivõrd ideoloogiast kui geograafiast – “sest Põhja-Jäämeri ja Must meri püsivad ikka endises kohas, hoolimata sõdadest ja revolutsioonidest”. Ka Dallini arvates õppis Kremli juhtkond oma riigi piire laiendades tsaari-Vene kogemustest.³² Seda näib kinnitavat Molotovi repliik 1975. aastal: “On hea, et Vene tsaarid annekteerisid meie jaoks nii palju maad. See muudab meie võitluse kapitalismiga lihtsamaks”.³³

²⁸ Constantine Pleshakov, *Stalin's folly: the secret history of the German invasion of Russia, June 1941* (London, 2005), 43–44 [eesti k. K. Plešakov, *Stalini sõgedus* (Tallinn, 2007)]; Robert Service, *A history of twentieth-century Russia* (London, 1998), 256.

²⁹ Service, *A history*, 260–261; Robert Conquest, *Stalin: breaker of nations* (London, 1991), 238jj.

³⁰ Vladislav Zubok, Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev* (Cambridge, MA., London, 1996), 4jj.

³¹ Zubok, Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, 16. Victor Rothwell rõhutab samuti Vene impeeriumi traditsioonilisi huve. Victor Rothwell, *War aims in the Second World War: the war aims of the major belligerents, 1939–54* (Edinburgh, 2005), 132–184; vt ka: Romuald J. Misiunas, “The role of the Baltic States in Soviet relations with the West during the inter-war period”, *The Baltic in international relations between the two world wars: symposium organized by the Centre for Baltic Studies, November 11–13, 1986, University of Stockholm, Frescati*, ed. by John Hiden, Aleksander Loit (Stockholm, 1988), 171–186.

³² David J. Dallin, *Russia and postwar Europe* (New Haven, 1943), 3jj, 179.

³³ *Molotov remembers: inside Kremlin politics: conversations with Felix Chuev*, ed. by Albert Resis (Chicago, 1993), 8.

Vene keisririigi piiride taastamise seisukohast kujunes Teise maailmasõja diplomaatiline prelüüd Moskva jaoks ülimalt soodsaks. Sündmuste käik võttis Kremlile õnneliku pöörde pärast seda, kui Briti valitsus andis Poolale 31. märtsil 1939 ühepoolselt julgeolekugarantii. Alles pärast seda kiirustavat sammu alustasid britid ja prantslased läbirääkimisi Moskvaga, leidmaks praktilisi lahendusi Poolale antud lubaduse täitmiseks. Sisuliselt tähendas see, et britid ja prantslased pidid nüüd konkureerima Saksamaaga, et võita Stalini poolehoid ähvardavas konfliktis. Siiani on ebaselge, kas Stalin siiralt soovis lepingut prantslaste ja brittidega,³⁴ kuid kindel on, et Prantsusmaa ja Suurbritannia olid igal juhul nõrgemas positsioonis: neil polnud võimalik üle pakkuda Hitlerit Ida-Euroopa jagamisel, ning pealegi, nende kaardid olid avatud, samas kui Nõukogude-Saksa läbirääkimisi peeti salaja.

Oluline on silmas pidada, et Balti riikidest kujunes olulisemaid komistuskive Briti-Prantsuse-Nõukogude kõnelustel. Näib, et Stalin kartis tõsi-meeli, et Saksamaa üksi või Saksamaa koostöös Inglismaaga võib Soomet ja Balti riike ära kasutada Nõukogude Liidu ründamiseks.³⁵ Stalini tegevuskava oli seetõttu juhtida Saksa rünnak Briti ja Prantsuse impeeriumide suunas ja nihutada samal ajal nõukogude võim ja kaitsesüsteemid edasi Ida-Euroopasse.³⁶ Seetõttu nõudiski Stalin brittidelt ja prantslastelt õigust automaatselt garanteerida Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola ja Rumeenia iseseisvust juhul, kui neid riike peaks tabama otsene või “kaudne” agressioon. Briti ja Prantsuse läbirääkijad ei olnud nõus kasutama mõistet “automaatne garanteerimine”. Ka Soome, Balti riigid ja Poola protesteerisid Moskva nõude vastu³⁷ ning britid võtsid seda protesti tõsiselt.³⁸ Läbirääkimised jooksid ummikusse ning 23. augustil 1939 sõlmis Stalin pakti hoopis Hitleriga.

³⁴ Service, *A history*, 255.

³⁵ Donald Cameron Watt, *How war came: the immediate origins of the Second World War, 1938–1939* (London, 1989), 363–369; Magnus Ilmjärv, *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini* (Tallinn, 2004), 471j. Rieberi arvates painas Stalinit mõte Nõukogude piiride haavatavusest riikide kaudu, mis olid Nõukogude Liidu naabrid. See hirm mõjutas ta sõjaeesmärke, tingimusi, mida ta esitas Suurbritanniale ja Prantsusmaale, Hitleri-Stalini pakti tingimusi ning mõjutas ka tema ettekujutusi sõja-järgsest julgeolekust. Rieber, “Stalin as foreign policy-maker”, 141.

³⁶ Watt, *How war came*, 369j.

³⁷ Tõepoolest, Soome ja Eesti oleksid tõenäoliselt eelistanud Saksa kaitset “abile” Nõukogude Venelt. Watt, *How war came*, 363j; Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 521j.

³⁸ Nõukogude Liidu nõudesse suhtuti Londonis üsnagi põlglikult. Watt, *How war came*, 375–378.

Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimiste läbikukkumine jättis palju lahtisi küsimusi. 1941. ja 1942. aastal arutlesid paljud britid, kas 1939. aasta otsus oli mõistlik. Välisminister Lord Halifax, kes oli osaliselt vastutav läbirääkimiste eest, kahetses, et britid polnud loovutanud Balti riike juba 1939. aastal selle nimel, et moodustada toimiv heidutus Hitleri agressiooni vastu. Ent põhjust järelemõtlemiseks oli kindlasti ka Stalinil. 1939. aastal arvas ta, et Nõukogude Liidu huve teenib paremini pakt Hitleriga, sest see hoiab Nõukogude Liidu esialgu eemal algavast “imperialistlikust sõjast” ning, jagades Ida-Euroopa mõjusfääridesse, tugevdab Moskva strateegilisi positsioone. Samal ajal kui Saksa sõjaline võimsus oli seotud kampaaniaga Lääne-Euroopas, oli Stalinil võimalik annekteerida alasid, mis olid talle kokkuleppega eraldatud, ning lisaks esitada Hitlerile uusi nõudmisi nt Balkani jagamiseks.³⁹ Ent sügiseks 1941, kui laias laastus kaks viiendikku Nõukogude Liidu elanikkonnast ja kuni pool kõigist materiaalsest väärtustest olid Saksa okupatsiooni all, tulid Stalini strateegia puudused selgesti esile.⁴⁰

1941. aasta sügisel ei toonud Londonit ja Moskvat läbirääkimiste laua taha mitte aatekaaslus ega sõprus, vaid sõja käik. Koostöö näis olulisem Moskvale, kelle välispoliitilised valikud aastatel 1939–41 olid “esimese sotsialistliku riigi” lükanud kuristiku äärele. Sellest hoolimata võttis Stalin hoiaku, et vaatamata vahepealsetele aastatele jätkatakse sealt, kus läbirääkimised 1939. aastal katkesid – s.o Balti küsimuse juurest. Nii järgis stalinlik diplomaatia teatud raudset loogikat. Siiski on mõistatuslik, miks otsustas Moskva nõuda Londonilt poliitilisi järeleandmisi ajal, kui sõjaline olukord näis nõnda hukatuslik. Enamasti selgitatakse Stalini 16. detsembril esitatud nõudmisi Nõukogude diktaatori ambitsioonide suurusega ja enesekindlusega, mis oli seotud Punaarmee hiljutiste võitudega Moskva all. Steven Miner väidab näiteks, et “nõukogulased rajasid oma poliitilised nõudmised sõjaliste eeliste külmaverelisele analüüsile”.⁴¹ Väitest tuleneb, et Stalin käitus diplomaatilistel kõnelustel just nii enesekindlalt, kui tugevaks hindas ta oma positsioone sõjaväljal. Tõepoolest, on tõendeid selle kohta, et Stalin hindas sõjalist olukorda äärmiselt optimistlikult. Vestluses Edeniga teatas ta näiteks, et lähimas tulevikus võivad Nõukogude väed võtta Balti riigid oma kontrolli alla.⁴² Sõjaajaloo eksperdid kinnitavad, et

³⁹ Rieber, “Stalin as foreign policy-maker”, 146.

⁴⁰ Service, *A history*, 261.

⁴¹ Miner, *Between Churchill and Stalin*, 257.

⁴² Oleg A. Rzhsheshevsky, *War and diplomacy: the making of a grand alliance: documents from Stalin's archives* (Amsterdam, 1996), 31.

Stalin muutus ülimalt optimistlikuks pärast seda, kui 5. detsembril 1941 alanud Nõukogude vastuofensiiv Moskva all saavutas taktikalise edu.⁴³

Siiski näib, et pidades Stalini nõudmiste aluseks jõudude vahekorra kainet arvestust, saame Nõukogude diplomaatia toimimisest pisut moonutatud ettekujutuse. Esiteks ei saa välistada bluffi. Vojtech Mastny on märkinud, et Vene diplomaatia on alati parim, kui Vene positsioon on nõrgim. Stalini arvates oli diplomaatia silmamoondamise kunst: “Diplomaadi sõnadel ei tohi olla seost tegudega – vastasel korral, mis diplomaatia see oleks?” Pealegi pole Edeni-Stalini läbirääkimiste käigu põhjal võimalik teha kaugeleulatuvaid järeldusi selle kohta, kui tugevaks Stalin oma positsiooni tegelikult hindas – sest Eden ei pannud peasekretäri enesekindlust kordagi proovile. Lisaks tõenditele Stalini optimismist on Edeni-Stalini läbirääkimiste stenogrammist võimalik välja lugeda ka märke Nõukogude diktaatori ebakindlusest. Nii näiteks küsis Stalin Edenilt: “Võib-olla homme Suurbritannia teatab, et ta ei tunnista Ukrainat Nõukogude Liidu osana?”⁴⁴ Stalin muretses ka, et britid tõenäoliselt poleks vastu Nõukogude Liidu tükeldamisele.⁴⁵ Tõesti, kui vaatame tagasi eelnenud sõjale, siis näeme, et Lenin, Stalini õpetaja, kaotas 1918. aastal kogu Ukraina Saksamaale. Eden neid nõrkuse märke tähele ei pannud ja ära ei kasutanud. Tuleks ka märkida, et Stalini nõudmised olid tagasihoidlikud võrreldes Molotovi nõudmistega Hitlerile aasta tagasi, 1940. aasta novembrikuus. Äärmiselt raskes sõjalises olukorras, milles leiti end olevat 1941. aasta detsembris, võis Stalin juttu teha vaid Nõukogude *miinimum*-eesmärkidest, ennekõike 1941. aasta juuni eelsete piiride taastamisest.⁴⁶ Pealegi jättis Nõukogude diktaator nõudmistest esialgu välja Poola idaalad, mille oli annekteerinud 1939. aasta septembris.

Ei tohi kahe silma vahele jätta Kremli juhtkonnas levinud uskumust, et psühholoogilise töötlusega on võimalik ära kasutada Lääne poliitikute nõrkusi. Kõige tõhusamaks meetodiks peeti läänepartneri survestamist kõikvõimalike, ka ilmvõimatute nõudmistega. Molotov on hiljem meenu-
tanud, et “me pidime survestama neid kõiges”.⁴⁷ Siia alla kuulus Moskva nõue avada kiiremas korras läänes teine rinne, mida isegi Molotov ja Stalin pidasid utoopiliseks, nõue kuulutada sõda Soomele, Ungarile ja Rumeeniale, kuid ka Balti küsimus sobis selleks hästi. Edenit Moskvast saatev

⁴³ David Glantz, Jonathan House, *When Titans clashed: how the Red Army stopped Hitler* (Lawrence, Kan., 1995), 91. Vt ka Mastny, *Russia's road*, 65j.

⁴⁴ Rzheshhevsky, *War and diplomacy*, 29.

⁴⁵ Samas, 38.

⁴⁶ Mastny, *Russia's road*, 72.

⁴⁷ *Molotov remembers*, 45.

Briti välisministeeriumi kantsler Alexander Cadogan esialgu arvaski, et Stalin kõigest blufib.⁴⁸

Miks Moskva nii käitus? Ilmselt peitub vastus vähemalt osaliselt stalinliku diplomaatia ideoloogilisuses, millest britid ei suutnud üldse aru saada.⁴⁹ Molotov tavatses instrueerida oma diplomaate: “Te peate alati hoidma Leninit oma ajusopis.”⁵⁰ Leninlikku maailmapilti ei mahtunud tõeline sõprus kapitalistlike riikidega: Lääneriigid ja nende juhid võisid käituda vaid Nõukogude Liidu ja sotsialistliku elumudeli vaenlastena. Ent kapitalistlikke riike, kes asjade kokkulangemise tõttu olid muutunud Nõukogude Liidu liitlasteks, oli Kremlis arvates võimalik enda huvides ära kasutada. Molotovi jaoks oligi see tema peamisi eesmärke. “Lõppude lõpuks me ei võidelnud mitte Inglismaa, vaid sotsialismi eest. Selles on asi,” märkis Molotov aastakümneid hiljem.⁵¹

Molotov jagas Lääne poliitikud kaheks: nutikateks ja ohtlikeks “imperialistideks” ning “lollideks”, keda oli võimalik ära kasutada. Eden paigutus Kremlis juhtkonna silmis kindlalt teise kategooria riigimeeste hulka.⁵² Molotovi mälestuste järgi olevat Stalin pidevalt Edeni edevust haavanud, piinates teda etteheidetega, et Edenil polnud voli lahendada territoriaalseid küsimusi.⁵³ Briti välisminister uskus, et just tema on mees, keda nõukogulased kuulavad. Välisministri erasekretär Oliver Harvey märkis näiteks, et “Eden on esimene mees Inglismaal, kes oleks valmis nende [Moskva] heaks töötama.”⁵⁴ Tuleb ka meeles pidada, et suhted Moskvaga oli sfäär, mida Eden pidas oma poliitiliseks missiooniks. Olukorras, kus peaminister tavatses ise välispoliitilistest edusammudest poliitilist profiiti lõigata, pidi välisminister enamasti taluma varjus-olekut. Just Moskvas-reisiga avanes Edenile kauaoodatud võimalus oma sisepoliitilist positsiooni parandada, ning talle olid sügavalt vastumeelt piirangud, mida Churchillil valitsus tema volitustele seadis. Seda arvesse võttes on vägagi

⁴⁸ Päeviku sissekanne 17.12.41, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 421j.

⁴⁹ Uskumus, et Nõukogude diplomaatia pole põhimõtteliselt erinev nende endi omast, viis britid ohtlikule valearvestusele, et Nõukogude Liiduga on võimalik saavutada tõeline sõprus. Steven Mineril on ilmselt õigus, kui väidab, et tõeline sõprus jäi miraažiks, ükskõik, mida Lääs ka poleks teinud. Miner, *Between Churchill and Stalin*, 263.

⁵⁰ Zubok, Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, 88.

⁵¹ *Molotov remembers*, 46.

⁵² Molotov meenutas, et “Eden, Churchillil abiline, oli selgrootu, liiga tundlik, üsnagi abitu”. *Molotov remembers*, 50.

⁵³ Samas, 48.

⁵⁴ Päeviku sissekanne 18.12.41, Oliver Harvey, *The war diaries of Oliver Harvey*, ed. by John Harvey (London, 1978), 77.

võimalik, et Stalini taktika kandis vilja ning Eden tundis end Stalini nõogetest puudutatuna.

Lisaks bluffile ja arvamusele, et psühholoogilise surve abil on võimalik Lääne poliitikutelt järeleandmisi välja pressida, juhindus Stalin oma taktikas ka teatud tulevikuootustest. On teada, et Stalin oli äärmiselt optimistlik Punaarmee talvise kampaania väljavaadete osas,⁵⁵ ja ta võis isegi oletada, et sõda lõppeb juba 1942. aastal. Stalin võis eeldada, et nagu eelmise suure sõja, lõpetab ka käesoleva konflikti ja paneb paika Euroopa piirid liitlaste rahukonverents. Võimalik, et Stalin oli asunud valmistuma rahukonverentsiks ning ühe praktilise sammuna taotles Briti kinnitust, et tema 1941. aasta piirid on legitiimsed. Selle väite kasuks räägib tõsiasi, et Stalin hoidis uksi lahti mõlemale sõdivale poolele ning 1941. aasta detsembris tegi ta ettevalmistusi separaatrahu sõlmimiseks Hitleoriga. Oktoobrikuus, kui Saksa väed lähenesid Moskvale ning Kremli juhtkonda tabas 15.–16. oktoobril ajutine peataolek, plaanis Stalin 1918. aasta Brest-Litovski sarnast rahulepingut ning kõneles Balti riikide, Valgevene, Moldaavia ja osa Ukraina loovutamiseks Saksamaale.⁵⁶ Kuigi midagi nendest avangutest ei sündinud, näitab see, et Stalin soovis jätta kõik võimalused avatuks ning oli valmis pidama läbirääkimisi mõlema poolega. Briti lubadused Nõukogude Liidu piiride küsimuses oleksid tugevdanud Stalini positsioone ka läbirääkimistel sakslastega.

Suurbritannia suhtumine Balti küsimusse

Selleks, et paremini aru saada Suurbritannia poliitikast 1941. aasta detsembris, on vaja vaadata laiemalt, milline oli Briti suhtumine Balti riikide probleemi alates 1940. aasta juunist. Näib, et Londoni käsitus Eesti, Läti ja Leedu annekteerimisest polnud põhimõtteline seisukohavõtt rahvusvaheliste normide rikkumise vastu või rahvaste enesemääramisõiguse poolt. Vaatamata kõigile moraalsele argumentidele, nõudis 1940. aasta suvel Euroopas kujunenud uus jõudude vahekord realistlikku lähenemist küsimusele, mis üle-Euroopalise katastroofi taustal näis marginaalne. Sõja olukord dikteeris, et Inglismaa peamise liitlase Prantsusmaa languse järel

⁵⁵ Glantz, House, *When titans clashed*, 91; Conquest, *Stalin*, 249.

⁵⁶ Mõne allika järgi olevat Stalin 7. oktoobril andnud Lavrenti Beriale korralduse teha Bulgaaria saadikule Moskvast ettepanek vahendada läbirääkimisi Berliiniga. See lugu toetub intervjuudele marssal Georgi Žukoviga, kes oli 7. oktoobri kõneluse juures, ja Dimitri Pejeviga, tolleagse noore Bulgaaria diplomaadiga. Vt David Reynolds, *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt, and the international history of the 1940s* (Oxford, 2006), 36–37.

jäi kontinendile vaid üks riik, mis võis tasakaalustada Saksamaa sõjalist võimsust. Selleks oli Nõukogude Liit.

Briti valitsus tegi tõepoolest katse tõmmata Nõukogude Liit sõtta oma poolel ning saatis Moskvasse uue suursaadikuna vasakpoolse Sir Stafford Crippsi.⁵⁷ Moskva kasutas tõenäoliselt Crippsi missiooni ära kattevarjuna Balti riikide annekteerimisele. Kreml ajastas Crippsi esimese kohtumise Molotoviga 14. juunile, päevale, mil Molotov andis Leedule üle esimese kolmest ultimaatumist, mis allutasid kolm riiki Nõukogude võimule. Kuna Moskva näis pakkuvat võimalust parandada Briti-Nõukogude suhteid, ei saanud britid küsida ebamugavaid küsimusi. Kohtumine ei andnud loomulikult mingeid tulemusi; Molotovil oli vähe aega aruteludeks.⁵⁸

Briti valitsuse suhtumist Balti riikidesse väljendasid Crippsile antud instruksioonid tema kohtumiseks Staliniga 1. juulil 1940. Balti riikide jutuks tulemise puhul pidi Cripps jätma mulje, et ta usub, et Nõukogude valitsuse samme dikteerib "akuutne ja väga suur" Saksa oht ning et Nõukogude valitsuse meetmed, mis igal teisel ajal põhjustaks kriitikat, on enesekaitseks ning arvatavasti õigustatud.⁵⁹ Crippsi jutuajamisel Staliniga 1. juulil 1940, mis jäi ta viimaseks kuni 8. juulini 1941, Balti riikide probleem üles ei kerkinud.

Moraalsest vaatepunktist vaadatuna oleks London annekteerimised tõenäoliselt hukka mõistnud. Kui 23. juulil 1940 andsid Balti riikide saadikud üle protestinoodid annekteerimiste vastu, ütles lord Halifax, et isiklikult kaldub ta mitte tunnustama "tulemusi, mis olid tagajärjeks täiesti selgelt võltsitud protseduuridele".⁶⁰ Memorandumis sõjakabinetile täheleandab Halifax, et Balti riikide inkorporeerimine oli "samasugune agressioon nagu Saksa agressioon Austria ja Tšehhoslovakkia ning Itaalia agressioon Albaania vastu". Ta soovitas mitte tunnustada Nõukogude vallutust, sest "otstarbekohasus nõuab sama, mis moraal".⁶¹ Ent Crippsil õnnestus veenda valitsust võtma Moskva suhtes leebem joon. Suursaadik teatas valitsusele, et britid ei saa õigustada tunnustamata jätmist, sest Nõukogude valitsus oli hoolikalt järginud kõiki seaduslikke formaalsusi ning annekteerimise protsess näis väliselt spontaanne.⁶² Cripps oli veendunud, et Suurbritannia

⁵⁷ Llewellyn Woodward, *British foreign policy in the Second World War* (London, 1970-), vol. I, 459.

⁵⁸ Samas, 463.

⁵⁹ Samas, 466.

⁶⁰ Halifax viitab siin rahvahääletustele, mida nõukogulased korraldasid Eestis, Lätis ja Leedus, andmaks sovetiseerimisele spontaansuse ja legitiimsuse kattevarju.

⁶¹ Woodward, *British foreign policy*, vol. I, 475jj.

⁶² Samas, 478.

peaks loovutama Balti riigid ning seda järeleandmist tuleks kasutada Nõukogude Liidu heatahtlikkuse saavutamiseks. Ta leidis, et Stalini usalduse võitmine ning Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahele kiilu ajamine nõuab “saksalikku ohvrimeelsust ja põhjalikkust”.⁶³

Sõjakabinetil polnud siiski usku ühepoolsetesse järeleandmistesse ning otsustati lükata tunnustamine edasi seniks, kuni brittide positsioon on paranenud ja neil on lootust saada *quid pro quo*.⁶⁴ Sellegipoolest oli Crippsi argumentidel nii palju mõju, et Suurbritannia ei andnud ametlikku vastust Balti ministrite 23. juuli nootidele. Balti saadikute nimed jäid siiski Londonis akrediteeritud diplomaatide nimekirja. Moskva teadis, et Briti vastuseis Nõukogude vallutustele ei olnud põhimõtteline. Seetõttu seadis Nõukogude valitsus juba 1940. aasta sügisel välja “sööda”, lubades, et et kui London tunnustab Balti riike Nõukogude Liidu osana, paranevad suhted kohe ja Moskva astub isegi sõtta Suurbritannia poolel.⁶⁵ Kuni 1941. aasta juunikuuni ei muutnud Briti valitsus siiski oma poliitikat, ning pööret ei toonud ka uus välisminister Anthony Eden, kuigi ta oli Vene-sõbralikum kui ta eelkäija lord Halifax. Sõjakabinetis otsustati, et Balti riikide küsimuses ei tule teha mingeid järeleandmisi senikaua, kuni selle eest midagi kindlat vastu ei saada.⁶⁶

Nagu eespool nägime, oli Balti riikide küsimus arutluse all Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimistel 1939. aastal. Küsimust tõstatati ka pidevalt aastatel 1940–41 Briti-Nõukogude kahepoolsetes suhetes ning London oli näidanud välja valmisolekut arutada küsimust uuesti sobivamal ajal. Nõukogude Liidu vaatepunktist on seetõttu loomulik, et pärast 22. juunit 1941, kui kahest riigist olid saanud *de facto* liitlased, küsitakse uuesti Briti tunnustust vallutustele Balti riikides. Moskvale andis võimaluse korrata nõudmisi Edeni reis Moskvasse 1941. aasta detsembris, mis oli ette võetud sihiga siluda kahe riigi vahelisi erimeelsusi.⁶⁷ Kohe esimese kohtumise alguses 16. detsembril pakkus Stalin salajast pakti, mis sarnanes lepinguga, mille ta oli sõlminud Hitleriga 1939. aastal. Stalini ettepanek visandas “üldise skeemi selle kohta, kuidas korraldada ümber Euroopa piirid

⁶³ Gabriel Gorodetsky, *Stafford Cripps' mission to Moscow* (Cambridge, 1984), 76; Woodward, *British foreign policy*, vol. I, 481.

⁶⁴ Woodward, *British foreign policy*, vol. I, 477.

⁶⁵ Samas, 598.

⁶⁶ Vt sõjakabineti otsust 21. aprillist 1941. Woodward, *British foreign policy*, vol. I, 611; 616–617

⁶⁷ Vt Churchilli põhjendust, miks otsustati Eden saata Moskvasse, teosest Churchill, *Second World War*, vol. 3, 469jj.

pärast sõda”.⁶⁸ Olles andnud põhjaliku ja detailiderohke analüüsi Euroopa tulevastest rajajoonetest, jõudis ta viimase punktini, milleks oli Nõukogude Liidu piirid. Stalin pidas “hädavajalikuks”, et piirid taastataks, nagu nad olid olnud enne Saksamaa rünnakut.⁶⁹

Martin Folly kirjutab, et britid polnud õieti arutanud, mida vastata, kui Stalin tõstatab piiride küsimuse.⁷⁰ See on ehk õige, kuid Folly liialdab, kui ütleb, et see mõjus Londonile “šokina”.⁷¹ Tegelikult olid britid teadlikud nõukogulaste soovist arutada esmajärjekorras just taolisi poliitilisi küsimusi.⁷² Peamine põhjus, miks London polnud valmis võtma tõsiselt Moskva poliitilisi soovet, oli laialt levinud arvamus, et Nõukogude Liit ei pea sõjas Saksamaaga kaua vastu.⁷³ Churchill meenutas oma mälestustes, et “rohkem kui aasta jooksul, mil Venemaa oli sõjas, kujutas ta endast meie meelest pigem koormat kui abi”.⁷⁴ Küsimus, kui kaua Nõukogude Liit vastu peab, oli erimeelsuste allikaks ühelt poolt Crippsi ja Edeni ning teiselt poolt Churchilli vahel.⁷⁵ Cripps väitis augustis 1941, et Suurbritannia peaks kõigest südamest asuma Nõukogude Liitu toetama, sest kiireim viis võita Saksamaad on teha seda “Venemaa kaudu”.⁷⁶ Eden oli mõjutatud Crippsi argumentidest, kui ta lasi välisministeeriumil koostada Moskvaga läbirääkimisteks “Volga harta”.⁷⁷ Churchill oli teravalt vastu

⁶⁸ Rzheshesky, *War and diplomacy*, 11.

⁶⁹ Stalin lisas, et “see hõlmab Nõukogude Liidu-Soome piiri, nagu need määrati kindlaks Nõukogude-Soome lepinguga 1940. aastal, Balti vabariike, Bessaraabiat ja Põhja-Bukovinat”. Rzheshesky, *War and diplomacy*, 13.

⁷⁰ Martin H. Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union, 1940–45* (New York, 2000), 37.

⁷¹ Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union*, 36–37.

⁷² Vt selle kohta: Gorodetsky, *Stafford Cripps’ mission*, 282. Juba esimesel kohtumisel Crippsiga 27. juunil 1941 oli Molotov teinud ettepaneku poliitiliseks kokkuleppeks, mis paneks aluse edasisele koostööle. Siis lükati ettepanek tagasi ja 12. juulil allakirjutatud deklaratsioon sisaldas vaid lubadusi abistada teineteist sõjas Saksamaa vastu ja mitte sõlmida separaatrahu. Vt: Harry Hanak, “Sir Stafford Cripps as ambassador in Moscow, June 1941–January 1942”, *The English Historical Review*, vol. 97, no. 383 (Apr., 1982), 332–344, 335.

⁷³ Vt: F. H. Hinsley, *British intelligence in the Second World War* (London, 1979–88), vol. 1, 481j; vol. 2, 67–75.

⁷⁴ Churchill, *The Second World War*, 352; vt ka Reynolds, *In command of history*, 253jj. Oma mälestustes püüdis Churchill libiseda üle oma veendumusest, et juba 1941. aasta lõpuks kahandatakse Venemaa “teise järgu sõjaliseks jõuks”.

⁷⁵ Gorodetsky, *Stafford Cripps’ mission*, 187. Eden kirjutas Harveyle, et “oli täielikult [Churchilli] süü, et me ei saa Nõukogude Vene heaks rohkem teha”.

⁷⁶ Gorodetsky, *Stafford Cripps’ mission*, 207. Cripps väitis seda avalikult 1942. aasta veebruaris, kirjutades, et on tõenäoline, et Nõukogude Liit lõpetab sõja, okupeerides Berliini. Vt: *The Times*, 10.2.1942.

⁷⁷ Gorodetsky, *Stafford Cripps’ mission*, 271.

kõnelustele territooriumide üle ning sõjakabinet laitis 27. novembril 1941 harta maha.⁷⁸ Edeni uus memorandum valitsusele 29. novembril kinnitas juba, et “tõenäoliselt peame praegusel hetkel keelduma minemast kaugele Atlandi Harta esimesest ja teisest klauslist”.⁷⁹ Edenile oli vastukarva, et tal polnud nõukogulastele midagi pakkuda, kuid ta oli liiga ambitsioonikas, et vastu panna kiusatusele reisida Moskvasse teist korda oma karjääri jooksul.⁸⁰

Järgides antud juhiseid, vastas Eden Stalini ettepanekule, et Briti valitsus polnud analüüsinud Stalini tõstatatud küsimusi ning tal pole voli allkirjastada salajasi lepinguid ilma oma kolleegidega nõu pidamata.⁸¹ Seepeale taganes Stalin kiiresti ja ütles, et ta ei käi peale, et pandaks paika kogu Euroopa piirid, küll aga oli tema arvates võimalik kohe lahendada Nõukogude Liidu läänepiiri küsimus.⁸² Eden jäi sellegipoolest selle juurde, et Briti valitsus on kõik küsimused sõja ajal toimunud piirimuutustest edasi lükanud sõjajärgse rahukonverentsi lahendamiseks. Pealegi olevat Briti valitsus lubanud, et konsulteerib USA valitsusega kõigis taolistes probleemides.

Stalin hakkas tõsist survet avaldama teisel kohtumisel 17. detsembril, teatades, et Nõukogude Liidu tulevased piirid huvitavatki teda esmajärgkorras.⁸³ Ta hoiatas, et just Balti riikide ja Soome küsimus olevat olnud komistuskiiviks 1939. aasta läbirääkimistel. Steven Miner on täheldanud, et Eden võttis algusest peale väga nõrga positsiooni.⁸⁴ Kordagi ei vaidlustanud Briti välisminister Nõukogude taotluste legitiimsust; pigem vastupidi, ta jättis mulje, et need olid temale isiklikult igati sümpaatsed.⁸⁵ Eden avaldas arvamust, et Balti küsimus polnud oluline poliitiline probleem, sest, vaatamata kõigele, “Balti riike ei ole enam olemas”. “Faktiliselt,” ütles Eden, “on nad Nõukogude Liidu osa.”⁸⁶ Eden isegi kinnitas, et

⁷⁸ Päeviku sissekanne 27.11.41, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 414.

⁷⁹ Edeni memorandum, 29.11.41, CAB 66/20, WP(41) 288 (TNA).

⁸⁰ Eden, *The reckoning*, 283. Eden oli külastanud Moskvat 1935. aastal Rahvasteliidu ministrina.

⁸¹ Rzheshhevsky, *War and diplomacy*, 16.

⁸² Samas, 16. Asjaolu, et Stalin taganes nii kiiresti, näib viitavat, et tema detailne plaan Euroopa sõjajärgsetest piiridest oli mõeldud taktikalise liigutusena, jätmaks muljet, et Nõukogude piiride küsimus on vähetähtis ning Stalin on valmis tegema suuri järeleandmisi.

⁸³ Eden kirjutas mälestustes, et Stalin hakkas näitama oma “küüsi”, Eden, *The reckoning*, 295.

⁸⁴ Miner, *Between Churchill and Stalin*, 191–192.

⁸⁵ Rzheshhevsky, *War and diplomacy*, 29.

⁸⁶ Samas, 30.

Stalini piirinõudmised vastasid igati Atlandi Harta vaimule.⁸⁷ Nii polnud Eden päris aus, kui raporteeris Londonile: “Meie ja Ameerika positsioon on [läbirääkimiste tulemusena] täielikult kaitstud.”⁸⁸ Tegelikult oli ta nõrgestanud nii Suurbritannia kui USA positsioone Nõukogude Liidu territoriaalsete nõudmiste suhtes.

Kuigi mingit kokkulepet ei sõlmitud, lahkus Eden Moskvast optimistlikult, telegrafeerides Churchillile, et tal õnnestus leevendada vähemalt osa minevikust päritud umbusaldusest. Välisministri hinnangul oli Stalini soov sõjalistele lepetele alla kirjutada siiras, kuid ta ei tee seda enne, kui britid tunnustavad Nõukogude Liidu 1941. aasta piire. Eden oli lubanud Stalinile, et “teeb kõik võimaliku, et lahendada see küsimus Nõukogude Liidule soodsalt”.⁸⁹ Näib, et Londonisse jõudes oli välisminister optimistlik selles osas, et tal õnnestub koguda piisavalt toetust plaanile ohverdada Balti riigid paremate suhete nimel Moskvaga. Kuigi see läkski tal lõpuks korda, kujunes Balti riikide saatuse üle vallandunud debatt teravamaks, kui tulevane peaminister aimata oskas.

Briti avalik arvamus ja Nõukogude Liit

Briti ajaloolased on kirjutanud, et Vene revolutsiooni algusest peale oli Inglismaal suhtumine Nõukogude Liitu seotud pigem emotsioonide kui mõistusega. Nõukogude eksperimendi kohta oli saareriigis üldse vähe informatsiooni. Mitmed intellektuaalid jumaldasid Venemaad ja kommunistlikku süsteemi – mitte sellepärast, mida see endast kujutas, vaid seetõttu, et see näis olevat antitees kapitalistlikule Läänele, mida nad põlgasid.⁹⁰ Teiseks on oluline märkida, et Nõukogude eksperiment esindas paljude jaoks progressiivset lahendust ajastu probleemidele. Nõukogudevastaseid avaldusi peeti seetõttu intellektuaalide ringis reaktsioonilisteks. Oliver Harvey, Edeni sekretär, uskus näiteks, et Ameerika oli Vene-vaenulikum kui Inglismaa seepärast, et ta on “oma ühiskonna arengu poolest sada aastat meist maas”.⁹¹ Ka Eden jagas ilmselt seda seisukohta. Ta pidas end noorte ja progressiivsete tooride juhiks, kes olid Nõukogude Liidu

⁸⁷ Rzheshhevsky, *War and diplomacy*, 32.

⁸⁸ Samas, 59.

⁸⁹ Samas, 29.

⁹⁰ F. S. Northedge, Audrey Wells, *Britain and Soviet Communism: the impact of a revolution* (London, 1982), 180. Bertrand Russell on märkinud, et Vene revolutsioon pälvis tähelepanu ennekõike seetõttu, et ta rahuldas ajastu emotsionaalseid vajadusi. Tsitaat ära toodud: Northedge, Wells, *Britain and Soviet Communism*, 159–160.

⁹¹ *The war diaries of Oliver Harvey*, 85.

suhtes sõbralikumalt meelestatud. Edeni karjääri juures on oluline, et tal läks korda õigel ajal distantseeruda Chamberlaini juhitud lepituspoliitika ning 1939. aastal toetas ta tõsisemaid kõnelusi Moskvaga.⁹² Lähedaste suhete loomist progressiivse Nõukogude Venega pidas Eden oma poliitiliseks missiooniks ka hiljem.

Seda, kuidas Briti maailmapildis olid seotud Nõukogude Liit ja ühiskondlik progress, võime valgustada Churchilli ja Edeni võrdluse abil. Kahte poliitikut eristasid ennekõike lahkuminevad ootused sõjale. Viigi aristokraadina võitles Churchill peamiselt *status quo* taastamise eest,⁹³ Eden aga pidas end intellektuaalselt lähedalseisvaks Stafford Crippsile ja Edward Hallett Carrile, kes arvasid, et sõda peaks tooma kaasa ühiskondliku murrangu. Churchill oli kommunismi alati suhtunud suure põlgusega, kuid Edeni ja ta mõttekaaslaste arvates osutas Nõukogude Liit – kõigi puuduste kiuste – inimkonna tulevikku. Näiteks Crippsi sundis just unistus sotsialistlikust tulevikust⁹⁴ pooldama Nõukogude kogemust. Ka Edward Carri viis pro-totalitaarsetele seisukohtadele rahulolematu liberaalse demokraatiaga ning vankumatu progressiusk. Olles mures demokraatia ebaefektiivsuse pärast, oli Carr jõudnud järeldusele, et “kapitalism on ilmselgelt välja suremas” ja selle asemele astub “planeeritud kollektivism”, mida ehitatakse üles natslikul Saksamaal ja Nõukogude Venes.⁹⁵

Vaatlen siin lähemalt Edward Carri vaateid, sest tema kirjutistel *The Times*'i veergudel oli sügav mõju avaliku arvamuse kujundamisel ning kontaktide kaudu välisministeeriumiga oli tal ka otsene mõju välispoliitilistele otsustele. *The Times*'i peatoimetaja asetäitja positsioonilt kommenteeris Carr aktiivselt Ida-Euroopa sündmusi, sealhulgas Balti riikide annekteerimist. Kuna *The Times*'i pidasid välisriikide valitsused Briti valitsuse poolametlikuks häälkandjaks välispoliitika alal, pälvisid Carri artiklid palju tähelepanu. Carri eristas teistest Nõukogude Liidu kaasaajooksikutest see, et ta esindas kõige äärmuslikumalt “realistlikku” lähenemist rahvusvahelistele suhetele, mis oli moes just siis, kui kerkis esile Balti küsimus. Carri 1939. aastal ilmunud teost *The Twenty Years' Crisis*,

⁹² Vt: David Dutton, *Anthony Eden: a life and reputation* (London, New York, 1997), 1–19.

⁹³ David Reynolds, *The creation of the Anglo-American alliance 1937–41: a study in competitive co-operation* (London, 1981), 255.

⁹⁴ Cripps oli öelnud 1939. aastal, et tema lootus on murda kapitalismi võim enne sõja lõppu. Gorodetsky, *Stafford Cripps' mission*, 2.

⁹⁵ Jonathan Haslam, *The vices of integrity: E.H. Carr, 1892–1982* (London, 1999), 54, 74. 1938. aastal, kui Carr seda kirjutas, kuulus ta poolehoid veel natslikule Saksamaale, kuid sõja alguse järel ja veelgi enam pärast Hitleri rünnakut Nõukogude Liidule, toetas ta Nõukogude Liitu.

1919–1939 võib vaadelda ülima realismi manifestina.⁹⁶ Teos püüdis võtta jalgealuse Versailles’ rahu ajast pärit ja nii sotsialistide kui liberaalide hulgas levinud välispoliitiliselt mõtlemiselt, mida autor nimetas “utopismiks”, ning taas ausse tõsta “jõu faktorit”. Üheks liberalismi ilminguks, mille vastu Carr võitles, oli rahvaste enesemääramisõigus. Nagu ta hiljem meenutas, “tappis” viimasedki liberalismi jäljed tema vaadetes Hitler, sest “Saksa probleemile” oleks pidanud leiduma lahendus just rahvaste enesemääramisõiguse raames. Ent kuna lepituspoliitika, mida Carr lõpuni toetas, läbi kukkus, ei saanud rahvusliku enesemääramise põhimõte olla õige.⁹⁷

Carr käsitles Balti riikide annekteerimist juhtkirjas “Venemaa Läänemere ääres”, mis ilmus 25. juulil 1940. Seal ei maininud ta, et Moskva saavutas annekteerimise sõjalise jõu ja võltsimiste abil, vaid kirjutas veendunult, et otsus “taasühineda” Nõukogude Liiduga “polnud vaid Moskva surve tulemus, vaid põhines siiral arusaamal, et see oli parem kui allaneelamine uue natsliku Euroopa poolt”.⁹⁸ Pärast 1941. aasta juunit läks Carr veelgi kaugemale ning tema juhtkirjad ei vihjanud mitte ainult, et Balti riigid kuulusid õiguspäraselt Nõukogude Liitu, vaid et kogu Ida-Euroopa peaks sõja lõppedes langema Nõukogude Liidu mõjusfääri. 5. juulil 1941 tuletas Carr lugejatele meelde, et Venemaa eemalholdmine rahulepingutest 1919. aastal oli olnud viga, ning hoiatas, et igasugune rahu, mis eirab Vene huve, ei kesta kaua. Artiklis “Rahu ja jõud” kirjutas Carr 1. augustil 1941 kurikuulsad read: “Ida-Euroopa vajab hädasti juhtimist [...] Juhimine saab langeda vaid Saksamaa või Venemaa õlule. Saksa mõju oleks lubamatu – seega saab selleks sobida vaid Venemaa”.⁹⁹

Selle artikli pärast oli Briti valitsusel üsnagi piinlik. Välisministeerium hindas, et Carri idee anda Venemaale Ida-Euroopas täiesti vabad käed on ohtlik. Välisministeeriumi asekancler Orme Sargent argumenteeris, et järeleandmiste asemel peaks Suurbritannia pingsate läbirääkimiste abil seadma Nõukogude valitsusega sisse viljaka koostöösuhte, kus britid püüavad kaitsta kõiki oma õigusi ja huve. Ent mis puutub Balti riike, siis näib, et selles küsimuses ei tekitanud Carri arvamused suuri vastuväiteid. Välisministeeriumi ametnikud ei vaielnud vastu Carri väitele,

⁹⁶ Siin on kasutatud 2001. aasta väljannet: Edward Hallett Carr, *The twenty years' crisis 1919–1939: an introduction to the study of international relations* (Basingstoke, 2001).

⁹⁷ Haslam, *The vices of integrity*, 80. “kui liberalismi põhimõtted oleksid õiged, saanuksime neid rakendada Saksa küsimusele – ent nad viisid otsejoones lepituspoliitikani”.

⁹⁸ Haslam, *The vices of integrity*, 93.

⁹⁹ Tsiteeritud P. H. M. Bell, *John Bull and the Bear: British public opinion, foreign policy, and the Soviet Union, 1941–1945* (London, 1990), 60.

et Balti riikide iseseisvumine oli olnud “peaaegu juhus” ning need riigid peaksid igal juhul langema kas Saksa või Vene võimu alla. Tõenäoliselt nõustuti ka Carri väitega, et Nõukogude võim on eelistatud, sest, nagu kirjutas Carr, “Vene süsteem lubavat teatud kompromissi kohalike taotluste ja [Euroopa] laiemate sõjaliste vajaduste vahel”. Sellega tahtis Carr ilmselt öelda, et Nõukogude Liidu koosseisus võivad Balti riigid nautida teatavat autonoomiat ja nende täielik iseseisvus oleks Euroopa julgeoleku seisukohast ohtlik. Saksa võimu all oleks kohalik autonoomia seevastu võimatu.¹⁰⁰

Välisministeerium oli Carriga üldiselt ühte meelt ka veendumuse osas, et Versailles’ rahulepinguga moodustatud väikesed riigid olid ebaõnnestunud. Seda arvamust peegeldas näiteks välisministeeriumi ametnike reaktsioon Eesti diplomaadi Kaarel Robert Pusta 1941. aasta septembris kirjutatud memorandumile “Eesti ja Läänemeri võitluses tsivilisatsiooni eest”. Ühe ametniku märkuse kohaselt olevat Eesti puhul ainuke probleem see, et “tal on kõik eeldused olla sõltumatu riik, välja arvatud vajalik suurus”.¹⁰¹ Välisministeeriumi Põhja Osakonna (*Northern Department*) ametniku Armine Dew’ arvamus oli järgmine: “Pigem tekivad probleemid väikeste riikide tõttu, kes asuvad strateegiliselt olulistest piirkondades, kuid pole võimelised oma iseseisvust kaitsma, kui ükskõik millisest kahe suurriigi vahelisest rivaliteedist nende territooriumide üle. Ma ei arva, et Balti riikide iseseisvus oleks Euroopale vajalik.”¹⁰²

Dew’ arvamus peegeldas hästi üldiste seisukohta, et “utoopilistest” ideedest lähtuv süsteem pole stabiilne, kui seda ei toeta sõjaline jõud. Nii oli rahvaste enesemääramisõiguse laiaulatuslik rakendamine wilsonlikus vaimus pigem kahjulik, sest see kujutas endast ohtu Euroopa ja kogu maailma stabiilsusele.

Suhtumine Balti riikidesse ja nende rahvaste enesemääramisõigusse oli tihedalt seotud sellega, kuidas hinnati Briti avalikus arvamuses stalinlikku režiimi ja selle välispoliitilisi eesmärke. Alates 1941. aasta 22. juunist muutus avalik arvamus Nõukogude Liidu suhtes üha soosivamaks. Briti valitsus tsenseeris ajakirjandust, nii et see mingil juhul ei kahjustaks Briti sõjapõlvkonna ja kodanike moraali. Oma uue liitlase Nõukogude Liidu suhtes pidi valitsus tsensuuripoliitikas kasutama väga peent taktikat, sest Churchilli valitsuse eesmärk oli saavutada, et rahvas ei imetleks mitte Nõukogude ühiskonnakorraldust, vaid Vene rahva kangelaslikku

¹⁰⁰ Times memorandum, 16.1.42, FO 371/32740 (TNA).

¹⁰¹ Foreign Office minutes, FO 371/32735 (TNA).

¹⁰² Samas.

võitlust natside vastu.¹⁰³ Sellise propagandasuuna pani Churchill paika Saksa rünnaku esimesel päeval. Peaminister teatas raadiokõnes, et “Vene rahvas võitleb oma kodukolde ja kodu eest”,¹⁰⁴ mis oli Balti riikide, Poola ja Ukraina seisukohast muidugi väga ebaõnnestunud väide. Valitsus oli mures, et Punaarmee edu sõjaväljal võib tugevdada toetust Briti kodukommunistidele, ning seepärast püüti vältida propagandas teemasid, mis olid seotud Nõukogude Liidu ühiskonnakorraldusega. Oli näiteks iseloomulik, et Churchilli otsesel korraldusel ei tohtinud BBC raadioeetrisse lasta Internatsionaali, samas kui teiste Hitleri-vastase koalitsiooni riikide hümne mängiti.¹⁰⁵

Siiski ei läinud valitsusel korda juhtida rahva vaimustus Nõukogude režiimilt eemale. Punaarmee võitude valguses imestas rahvas üha enam, mis muutis Nõukogude Liidu vastupanuvõime nii tugevaks ning oldi järjest enam huvitatud ühiskonnakorraldusest, mis tegi taolise kangelasliku võitluse võimalikuks. Martin Folly on täheldanud, et aastatel 1942–43 varises kokku valitsuse püüd hoida lahus Venemaad kui tugevat liitlast ning Nõukogude süsteemi.¹⁰⁶ Üks põhjusi peitus selles, et valitsuse propaganda ei juhtinud kunagi tähelepanu Nõukogude eksperimendi varjukülgedele. Näiteks BBC suhtumine oli 1942. aasta märtsikuuks muutunud kõigest südamest Nõukogude-meelseks. BBC üldine juhis produtsentidele leidis muuhulgas, et Nõukogude Liidu sõjaline panus “õigustab täielikult Nõukogude süsteemi” ning “bolševistlik režiim on alati võtnud eesmärgiks tõelise omavalitsuse kehtestamise kõigi Vene rahvaste jaoks”.¹⁰⁷

Alates 1942. aasta algusest usuti Suurbritannias üha enam, et Nõukogude Liit oli muutumas klassideta ühiskonnast “normaalseks” riigiks. Mittetsiviliseeritud käitumist põhjendati mitte kommunistliku ideoloogiaga, vaid “vene tagurlikkusega”.¹⁰⁸ Tüüpiline oli ka veendumus, et Stalini režiim oli vaba igasugusest ideoloogilisest “hullusärgist”.¹⁰⁹ Kindral

¹⁰³ Vt nt: Paul Addison, *The road to 1945: British politics and the Second World War* (London, 1975), 164–189.

¹⁰⁴ *The Times*, 23.6.1941.

¹⁰⁵ Eden kurtis Churchillile, et keeld põhjustas inglastele üha enam piinlikkust, sest venelased mängisid “Jumal hoia kuningat” igal võimalikul juhul. Churchill andis lõpuks järele ning alates 22. jaanuarist 1942 mängiti Internatsionaali ametlikel üritustel. Vt selle episoodi kohta: Addison, *The road to 1945*, 134–135.

¹⁰⁶ Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union*, 74.

¹⁰⁷ Samas, 60.

¹⁰⁸ Näiteks Geoffrey Wilson, välisministeeriumi ametnik ja Crippsi abiline kommenteeris: “Väga halb, et Molotov ja Stalin ei õppinud Etonis ega Harrow’s. Kuid mis seal parata?” Miner, *Between Churchill and Stalin*, 97.

¹⁰⁹ Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union*, 55.

Mason McFarlane, kel lubati visiteerida Saksa-Nõukogude rinnet jaanuaris 1942, raporteeris, et “armee poliitilised komissarid on tegelikult Punaarmee kaplanid, kelle puhul religiooni asendab poliitiline usutunnistus”.¹¹⁰ Ei usutud, et Stalin võtab maailmarevolutsiooni teooriat tõsiselt ning üha vähem arvati, et Stalini eesmärk on kommunismi kehtestamine oma riigis ja mujal. Cripps näiteks arvas, et Stalin pooldab omaenda eriskummalist valitsemismudelit ning soovitab seda ka muule maailmale.¹¹¹

Kalduvus pidada Kremli liidreid põhimõtteliselt sarnasteks Lääne poliitikutega viis ohtlikele valearusaamadele. Näiteks Eden tegi kohtumistest Staliniga kiiresti põhjanevaid järeldusi Nõukogude režiimi olemuse kohta: “Ta [Stalin] näib olevat mees, kelle maailmavaadet valitseb täielikult “reaalpoliitika”, ning poliitikuna on ta pigem Peeter Suure kui Lenini järeltulija. Ma ei usu, et ta oleks praegusel ajal eriti huvitatud rahvusvahelisest kommunismist. Muidugi on tösi, et kui ta oleks sellest huvitatud, oleks ta seda minu eest varjanud. Teisest küljest on sotsialistidel ja kommunistidel iseloomulik maailmavaade, mida me tunneme ja mida pole nii lihtne varjata.”¹¹²

Seetõttu uskus Eden, et Staliniga koostööd teha pole raske, kuid selleks oli vaja pingutada, et vähendada Stalini umbusaldust brittide suhtes. “See pingutus,” kirjutas Eden, “tasub end kindlasti ära”.¹¹³

Debatt Londonis

Eden naasis Moskvast kindla otsusega lahendada Balti küsimus lõplikult, sest ta oli veendunud, et järeleandmine Balti küsimuses oli Stalini usalduse võitmiseks vajalik.¹¹⁴ Selle toetuseks esitas välisminister kaks olulist teesi: esiteks, Moskvast umbusaldati hingepõhjas inglasi, ja teiseks, Moskvast tunti muret, kas London on valmis kohtlema Venemaad võrdsetel alustel.¹¹⁵ Välisminister märkis 1. jaanuaril 1942 sõjakabinetile, et tal olevat õnnestunud leevendada Moskva umbusku, kuid see võib taas tugevneda,

¹¹⁰ Raport peegeldas, et ideoloogiat kujutleti küll olulise osana Nõukogude kodaniku maailmapildis, kuid ei mõistetud, millist võimu tegelikult evisid poliitkomissarid armee ja ühiskonnas laiemalt. Summary of telegrams from General Mason Macfarlane, 5.2.42, CAB 66/20, W.P. (42) 61 (TNA).

¹¹¹ Folly, *Churchill, Whitehall and the Soviet Union*, 79.

¹¹² Eden to Halifax, 22.1.42, FO 954/29A (TNA).

¹¹³ Samas.

¹¹⁴ Eden leidis Moskvast oma veendumusele tuge suursaadik Crippsilt, vt. Peter Clarke, *The Cripps version: the life of Sir Stafford Cripps* (London, 2002), 239–240.

¹¹⁵ W.M. (42) 1st conclusions, 1.1.42, CAB 65/25/1 (TNA).

“kuni me pole jõudnud Venemaaga kokkuleppele piiride küsimuses”.¹¹⁶ Ta tuletas ka ministritele meelde, et Suurbritannia oli olnud Tsaari-Venemaa liitlane ajal, kui viimase alla olid kuulunud Balti riigid.

Valitsus oli võtnud vastu otsuse, et territoriaalseid vaidlusi Moskva egi lahendada ilma Washingtoni heakskiiduta. Seetõttu saatis Eden telegrammi Churchillile, kes oli parasjagu Washingtonis, ning avaldas lootust, et peaministril õnnestub saada president Roosevelti nõusolek Balti riikide loovutamiseks. Eden argumenteeris, et antud küsimus olevat Stalini “lakmustest” Briti siirusele, ning pealegi kehtestavat venelased niikuinii sellised piirid, millised neile meeldivad, ning keegi ei suuda neid takistada. Igal juhul vajavat Moskva julgeolekut ning on ka Briti huvides, et venelastel oleks Läänemerel tugev positsioon.¹¹⁷

Kuigi Eden ja Churchill olid poliitilised liitlased ja lähedased sõbrad, oli neil tihti erimeelsusi poliitilistes küsimustes, ning just Balti küsimus tõi teravalt esile, kui erinevad olid kahe poliitiku välispoliitilised eelistused. Churchill unistas Inglise-Ameerika erisuhetest sõjajärgses maailmas, mille teostumise nimel oli ta valmis mitmesugusteks järeleandmisteks. Eden ja välisministeerium ei saanud sellisest lähenemisest aru. Eden oli alati pidanud Venemaad Suurbritannia loomulikkuks liitlaseks Euroopas.¹¹⁸ Vastupidiselt Churchillile ei olnud tal ka usku, et ameeriklased seovad end pärast sõja lõppu Euroopa probleemidega, ja seepärast leidis, et britid peaksid ise võtma juhtohjad ja vastutuse rahu kehtestamisel Euroopas. Erinevalt Churchillist polnud Edeni ka sügavaid antibolševistlikke tundeid, mida oleks tulnud ületada.¹¹⁹ Veel Edeni Moskvast-viibimise ajal väljendas Churchill teravat vastumeelt Stalini nõudmiste suhtes. Valitsuse liikmetele saadetud kirjas viitas peaminister teravale vastuolule Stalini nõudmiste ja Atlandi Harta vahel, millega ka Nõukogude Liit oli ühinenud. Churchillil lükkas järsult kõrvale võimaluse arutada piiriküsimusi enne sõja võitmist ja rahukonverentsi.¹²⁰ Sellele vaatamata otsustas Eden Churchillil veenda. 5. jaanuari telegrammis tunnistas ta, et Stalini nõudmised on vastuolus Atlandi Hartaga ning see võib põhjustada raskusi USA valitsusega. Siiski oli ta veendunud, et neid takistusi on võimalik ületada lahendusega, mis näeb ette rahvahääletust pärast sõda, sest venelastel polevat raske “korraldada vajalikku hääletust, mis on neile positiivne”.¹²¹

¹¹⁶ W.M. (42) 1st conclusions, 1.1.42, CAB 65/25/1 (TNA).

¹¹⁷ Eden Churchillile, 5.1.42, PREM 3/399/7 (CAC).

¹¹⁸ Barker, *Churchill and Eden at war*, 199; Miner, *Between Churchill and Stalin*, 183.

¹¹⁹ Vt nt Barker, *Churchill and Eden at war*, 226.

¹²⁰ Churchill to the Lord Privy Seal, 20.12.41, PREM 3/399/6 (CAC).

¹²¹ Eden Churchillile, 5.1.42, PREM 3/399/7 (CAC).

Churchilli vastus Edenile oli järsk, isegi ebasõbralik. Peaministrit ärritas eriti Edeni küüniline ettepanek toetada stalinlikke meetodeid riikide annekteerimisel ja rahvaste allasurumisel. Churchill leidis, et kuigi venelastel võibki olla teatud legitiimseid julgeolekuhuve, saab piiride nihutamine toimuda pärast sõda vaid vabalt ja õiglaselt läbi viidud rahvahääletustega, millel polevat midagi ühist Edeni poolt soovitatud Nõukogude mudeliga. Ta meenutas välisministrile, et Stalin omandas Balti riigid häbi-väärses koostöös Hitleriga ning nende rahvaste allutamine nende tahte vastaselt oleks vastuolus kõigi põhimõtetega, mille nimel britid selles sõjas võitlevad. Churchill polnud ka nõus, et nõudmiste puhul on tegu Stalini “lakmusestiga” selles suhtes, kas brittide sõprus on siiras. Hoopis tähtsam oli peaministri arvate see, kas britid on siirad Atlandi Harta põhimõtete eest seismisel. Pealegi ei pidanud Churchill oluliseks püüda venelaste sõprust iga hinna eest. Ta meenutas, et kui Inglismaa seisis sakslaste vastu üksinda, olid venelased “täiesti ükskõiksed meie saatuse suhtes”, nüüd võitlevat nad aga enese alalhoiu nimel. Samuti polnud peaminister nõus Edeni väitega, et sõja lõppedes võivad nõukogulased niikuinii kehtestada sellised piirid, nagu neile meeldivad: “Keegi ei saa praegu ette näha, milline on siis jõudude vahekord või kui kaugele jõuavad võidukad armeed. Siiski näib tõenäoline, et USA ja Briti impeerium, kaugel kurnatusest, on kõige võimsam sõjaline ja majanduslik blokk, mida maailm iial näinud”.¹²²

Lõpetuseks lükkas Churchill tagasi ettepaneku arutada küsimust Rooseveltiga, sest ta ei saa olla “taolise Briti valituse eestkostja, mis võtab sellise kursi”.¹²³

Nii kindlate seisukohtade taustal on üllatav, et 1942. aasta märtsiks oli Churchill oma arvamust muutnud ning asunud toetama Edeni poliitikat Nõukogude Liidu suhtes. Churchilli meelemuutusel oli ilmselt kaks põhjust. Esiteks, Briti impeeriumi positsioon nõrgenes tunduvalt seoses Jaapani rünnakutega Briti positsioonidele Aasias, seejuures Singapuri langemine 15. veebruaril oli inglaste teadvusele eriti valus hoop. Briti sõjaliste lüüasaamiste taustal oli Venemaa rinne ainuke, kus Saksa armee kaotusi kandis.¹²⁴ Teiseks, Churchilli enda positsioon nõrgenes märgatavalt ning levisid kuulujutud, et Cripps või Eden asub tema asemele. Eden ise tajus, et Churchill oli “haaret kaotamas” ning teda innustati olema valmis, et võtta

¹²² Churchill Edenile, 8.1.42, PREM 3/399/6 (CAC).

¹²³ Samas.

¹²⁴ Vt Churchilli rusuvate meeleolude kohta pärast Singapuri langemist teosest Martin Gilbert, *Churchill: a life* (London, 1992), 717–720.

iga hetk peaministri amet üle.¹²⁵ Sisepoliitilise kriisi järel säilitas Churchill küll peaministri ameti, ent oli sunnitud tegema muudatusi valitsuskabineti koosseisus, mille tulemusel nõrgenes Churchilli mõju ministrite üle ja ta polnud enam võimeline nii lihtsalt tõrjuma Edeni algatusi Nõukogude Liidu suunal.¹²⁶

Peamised argumentid Balti riikide loovutamise kasuks võttis kokku välisministeeriumi memorandum, mille Eden esitas valitsusele 28. jaanuaril 1942. Uudsenä sisaldas see "kompromissettepanekut", mille oli välja käinud Briti suursaadik USA-s lord Halifax ja mille kohaselt Balti riigid võiksid säilitada kohaliku autonoomia, kuid nende välis- ja kaitsepoliitika peaks olema Nõukogude Liidu vallata. Lisaks väideti, et lähedaste suhete sisseseadmine Moskvaga on mõistlik just nüüd, mil Nõukogude poliitika on lõplikult väljakujunemata, sest siis on seda võimalik mõjutada soovitud suunas. Kõige suuremaks raskuseks hinnati seda, et "Nõukogude poliitika on amoraalne, Ameerika Ühendriikide poliitika on liialdatult moraalne". Balti riikide küsimus olevat esimene näide põhimõtete konfliktist USA ja Nõukogude Liidu vahel. Memorandumi koostajad leidsid, et kui Inglismaa peaks valima, võetaks kindlasti Ameerika pool, ent antud küsimuses olevat võimalik leida kompromiss Nõukogude ja Ameerika arusaamade vahel.¹²⁷

Sõjakabinet arutas välisministeeriumi memorandumit 5.–6. veebruaril. Eden leidis toetust lord Beaverbrookilt, sõjalennukite tootmise ministrilt ja Churchilli sõbralt, kelle arvates oli Nõukogude Liidu põhimotiiv julgeolek ning Stalini nõudmised polevat vastuolus Atlandi Hartaga, sest harta puudutavat ka julgeolekufaktorit.¹²⁸ Beaverbrook ja Eden hoiatasid valitsust, et ilma järeleandmisteta ei tule tõelisest koostööst Moskvaga midagi välja ning suhted Moskvaga pingestuvad. Nad toetusid oma hoiatustes Crippsile, kes oli suursaadiku kohalt lahkudes teatanud, et umbusalduse õhkkond on Moskvas järsult süvenenud. Cripps pidas suhete halvenemise märgiks asjaolu, et Stalin ei tulnud teda isiklikult lennujaama saatma.¹²⁹ Edenit toetas ka Herbert Morrison, kelle arvates oli enesemääramisõiguse

¹²⁵ *The war diaries of Oliver Harvey*, 94.

¹²⁶ Samas, 104

¹²⁷ War Cabinet: policy towards Russia; memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs, 28.1.42, WP (42) 48.

¹²⁸ W.M. (42) 17th Conclusions, 6.2.42, CAB 65/29 (TNA); vt ka *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 432.

¹²⁹ *The war diaries of Oliver Harvey*, 88. Nii rääkis Cripps ka ameeriklastele. Vt: FRUS 1942, vol. 3, 490.

liiga lai rakendamine ohtlik ning käesolevad probleemid tulenevatki sellest, et seda lubati Esimese maailmasõja järel liiga palju.

Kõige kindlam vastuseis Edeni plaanile tuli Tööpartei (*Labour Party*) leerist ja eriti Sõjakabineti liikmelt Clement Attleelt, kes kartis, et edaspidi nõutakse Londonilt veelgi kaugeleulatuvamaid järeleandmisi.¹³⁰ Ta leidis, et see nõrgestaks Briti positsiooni, kahjustaks kodanike moraali ning seetõttu pole Edeni kurss mitte ainult ebamoraalne, vaid ka ebaotstarbekohane. Kuigi Churchill toetas küsimuse edasilükkamist rahukonverentsini, näib, et ta püüdis vältida otsest vastasseisu Edeni, Beaverbrooki ja nende toetajatega ning püüdis veeretada otsuse ameeriklaste kaela. Võib-olla lootis ta, et välisminister loobub plaanist, kui kohtab Roosevelti tugevat vastuseisu. Nagu hiljem näeme, ülehindas Churchill Edeni ja teiste kolleegide valmisolekut järgida selles küsimuses Roosevelti arvamust. Need poliitikutud pidasid Balti küsimuse lahendamist Briti impeeriumi seisukohast nii oluliseks, et selles ei saanud juhinduda USA huvidest. Ent esialgu õnnestus Churchillil siiski ministreid veenda, et küsimus tuleb edastada arutamiseks ameeriklastele. Lisaks otsustati hoida arutelu äärmises saladuses.

Ent saladuskattele vaatamata olid okupeeritud Balti riikide diplomaadid juba 1942. aasta jaanuari alguses saanud aimu, milline oht neid ähvardab. Nad asusid aktiivselt tegevusse, et kaitsta oma riikide õigusi Londonis ja Washingtonis. Eriti oluline näis, kas suudetakse mõjutada Ameerika Ühendriike panema veto Suurbritannia plaanidele.

(jätkub järgmises numbris)

ABSTRACT: *The Baltic question in inter-Allied relations, 1941–1942 (part I)*

This article studies the role of the Baltic question in the formation of the anti-Hitler alliance in 1941–42, focusing on the Anglo-Soviet agreement of May 1942 and the discussions that preceded it in London, Moscow, and Washington. As during the Anglo-French-Soviet negotiations in 1939, the Baltic question once again became a potential stumbling block in the for-

¹³⁰ W.M. (42) 17th Conclusions, 6.2.42, CAB 65/29 (TNA); vt ka *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 432.

mation of an alliance against Germany. Although the question of frontiers was eventually left out of the treaty, the British committed themselves to recognizing the Baltic States as a part of the Soviet Union after the war. This article analyzes the motives behind the British decision to concede the Baltic States. It also examines the activities of the Baltic diplomats in London and Washington and the attitudes of Poland and the United States toward Anglo-Soviet bargaining. The author argues that the territorial questions were omitted from the Anglo-Soviet treaty of May 1942 because Stalin was not satisfied with a deal that awarded him just the small Baltic states and left eastern parts of Poland out of his reach.

The first part of the article (published in this issue) argues that there was a continuity of Soviet aims from the time of the British-French-Soviet negotiations in 1939 until December 1941. Stalin's demands in late 1941 were similar to the demands that he had presented to the British and French negotiators in 1939 and that had been accepted by Hitler in the treaty of August 23. When Foreign Secretary Anthony Eden visited Moscow in December 1941, Stalin demanded that Britain recognize Soviet territorial acquisitions from the time of his cooperation with Hitler. Historians have attributed Stalin's demands to his confidence after the success of the Red Army in repelling the Wehrmacht's forces from the gates of Moscow. Yet this article argues that Moscow was hoping to achieve by diplomatic means what its military forces were not able to achieve at that time. The Soviet leader did not exclude the possibility of a negotiated peace in the near future and he was ready to negotiate with both Germany and the Western allies. When Eden arrived in Moscow, Stalin hoped to extract concessions from the Western statesman, whom the Kremlin leadership regarded as weak and cowardly. Indeed, at no point during the negotiations did Eden question the legitimacy of Soviet territorial demands. Stalin would not have been Stalin if he had conceded his point without receiving any serious pressure from his negotiation partner.

Eden returned from Moscow convinced that the thorny Baltic question, which he believed was the source of Soviet suspicions and hindered friendly relations between the two states, should be solved as quickly as possible. The supporters of the treaty reiterated that the Baltic question was one of the main reasons for the failure to reach an agreement in 1939 and that they did not want the Baltic States to become an obstacle again. They also argued that a strong Russia was needed as a counterweight to Germany in a future European settlement. Eden's opponents usually argued from a moral point of view, but they also had a different opinion

on what kind of role Russia should play in post-war Europe. They doubted that Russia would come out of the war strong, so conceding the Baltic States was not only morally wrong, but this was also an unwise step.

This article examines anew the political climate in which the Baltic question came up for discussion and the move to concede the Baltic States was taken. Archival documents reveal that many British politicians and Foreign Office officials had come to believe that one of the root causes of the troubles in Europe and the new war was the principle of national self-determination that had been allowed too wide an application after the First World War. The small and weak sovereign states in Eastern Europe were in their view detrimental to the stability and security of Europe in general. This shows that the motive behind the British concession was not only the need to recognize the reality of growing Soviet power in Eastern Europe and the British interest to accommodate that power, which has been emphasized in the historiography thus far. The British also believed that Soviet power on the eastern shores of the Baltic was necessary as a stabilizing factor in a European post-war security system.

Many liberal-minded officials and politicians believed sincerely in the peoples' right to self-determination and were rightfully worried whether this right could be assured to the Baltic peoples in the envisioned new European settlement. Yet there was little information available on the Soviet realities and the British war-time censorship policies ensured that no genuine public debate over the political system of the Soviet ally could take place during the war. Therefore the policies formed by the decision-making elites often relied on ill-informed opinions, such as the widespread notion that the Soviet Union was a federation by its constitution and the Baltic nations would be allowed considerable degree of local autonomy after the war.

KAAREL PIIRIMÄE (b. 1979) is a Ph.D. student at the University of Cambridge